

Єзеров А. Конституційна конфліктологія як перспективна доктринальна концепція // Право України. — 2009. — № 6. — С. 167 – 174.

Автор: Єзеров А. А.

Організація: Національний університет «Одеська юридична академія»

Видання: Конституціоналіст · 2009

Дата публікації: 2020-12-17

Постійна адреса: <https://constitutionalist.com.ua/iezerov-a-konstytutsijna-konfliktolohiia-iak-perspektyvna-doktrynalna-kontseptsii-pravo-ukrainy-2009-6-s-167-174/>

Відомості про автора

Єзеров А. А.

Національний університет «Одеська юридична академія»

Анотація

Єзеров А. Конституційна конфліктологія як перспективна доктринальна концепція // Право України . — 2009. — № 6. — С. 167 – 174. Альберт Єзеров , кандидат юридичних наук , доцент , доцент кафедри конституційного права Національного університету «Одеська юридична академія » Конституційна конфліктологія як перспективна доктринальна концепція Сучасний процес державотворення в Україні розвивається в умовах , притаманній перехідним політичним системам підвищеної соціальної напруги . Відповідність Конституції України (переважною мірою) світовим стандартам конституціоналізму поєднується з явними проблемами в реалізації конституційних приписів . Форми участі громадян у здійсненні публічної влади належним чином не розроблені та не втілені у державно -суспільну практику

— громадяни фактично відсторонені від впливу на вирішення поточних державних справ , не мають суттєвих інструментів контролю за владою . Значний негативний вплив на конфліктний характер конституційних відносин справляє загальний низький рівень конституційно -правової культури . Суб 'єкти конституційних правовідносин нерідко вступають у взаємодію , керуючись не нормами Конституції та законів України , а передусім — власними інтересами і потребами , і вже потім — « підганяючи » конституційні установлення під власну поведінку . Необхідність політичних консультацій , переговорів , компромісу усвідомлюється лише у випадках , коли ситуація за своїм характером наближається до патової. За твердженням Ю . Шемшученка та

О. Ющика « політична боротьба визначає зміст сучасного політичного процесу в Україні, впливаючи на правову форму даного процесу , підпорядковуючи право і Конституцію потребам боротьби за владу . При цьому використання права і Конституції не обмежується їх прямим призначенням для упорядкування , стабілізації політичних процесів ; право , Конституція стають предметом ідеологічного тиску на політичних опонентів » [1]. Таким чином , як влучно на це вказують Л. Герасіна та М. Панов , « цивілізовані механізми політичного регулювання й громадсько -політичного діалогу в країні лише формуються , а нові форми здійснення державної влади , в той же час , запроваджуються дуже непросто і супроводжуються численними конфліктними ситуаціями » [2]. Саме тому конституційне право

набуває нового сенсу — виступає не тільки механізмом унормування політичних відносин , а й їх об 'єктом , а тому , в окремих випадках , — і конфліктогенним чинником . Це зумовлює необхідність конституювання явища конституційного конфлікту як феномена політико -

правової дійсності та як процесу конфронтаційної взаємодії суб 'єктів конституційних правовідносин . Виникнення конфліктів у конституційно -правовому середовищі є неминучим з огляду на природний розвиток суспільних відносин . Постійне зростання конфліктності конституційно -правових відносин , необхідність удосконалення конституційно -правового регулювання зумовлюють необхідність комплексного аналізу

існуючих в сучасній Україні конституційних конфліктів та конституційних конфліктів, що політично та юридично вичерпані, а також практичних результатів впливу, який здійснюється конституційним правом як фундаментальним нормативним інституційним регулятором на детермінацію та динаміку конституційних конфліктів, на мінімізацію їх негативних наслідків. Це має не тільки

актуальне, але й концептуальне значення для теорії та практики українського конституціоналізму. Зазначаючи, що «сьогодні чи ненайактуальнішим для національної юридичної науки є теоретичне обґрунтування і коментар процесів, пов'язаних з становленням нової за якісними ознаками правової системи», В. Шаповал закликає науковців до розроблення «перспективних доктринальних концепцій» [3]. Однією з таких концепцій, на нашу думку, є конституційна конфліктологія.

Різноманітність явища конфлікту вимагає системного підходу до його вивчення у будь-якій галузі науки, а тим більше — на стикові наук. Крім того, зважаючи на те, що здатність успішно виходити з конфліктних ситуацій, перетворювати політичний конфліктний потенціал на джерело суспільно-політичного розвитку засвідчує демократичність політичної системи й ефективність державного механізму, конституційно-конфліктологічна проблематика останнім часом має викликати неабиякий науковий інтерес учених. Вироблені політичною та соціологічною наукою цілісні концепції конфлікту, їхній вплив на розвиток юриспруденції стали базою для інституціоналізації явища конституційного конфлікту, тобто процесу перетворення його з явища соціальної дійсності на повноцінний політико-правовий інститут.

Це об'єктивно зумовлює необхідність аналізу закономірностей виникнення, розвитку і припинення конституційних конфліктів, а також вироблення методик здійснення впливу на них для забезпечення подальшого конституційного розвитку. Такий теоретичний аналіз спроможна здійснити, використовуючи свій методологічний і категоріальний потенціал, наука конституційного права.

Історія сучасного державотворення багата на конфліктні прояви, але наука конституційного права дотепер оминала їхнє комплексне дослідження. У переважній більшості випадків конституційні конфлікти розглядаються в контексті і в рамках галузевих досліджень, обмежених окремою проблематикою. Так, питання соціальної напруженості, політичної та правової активності, конституційної культури, взаємодії права та політики та

інші суміжні теми досліджувалися Ю. Оборотовим, М. Орзіхом, В. Речицьким, О.Ющиком. Ґрунтовні дослідження конституційно-правових відносин та їх особливостей здійснені В. Лучіним, В. Погорілкою. Окремі сфери взаємовідносин суб'єктів конституційного права досліджувалися А. Крусян, О. Орловським, Ю. Тихомировим та ін. Галузь юридичної конфліктології активно розвивається за участі І. Ващенка, В. Кривцової, В. Кудрявцева.

Вагомий доробок у галузі політичної конфліктології здійснили А. Глухова, С. Ланцов, В. Литвин, Є. Степанов тощо. Дослідження цих та багатьох інших вчених наблизили науку конституційного права до появи в її системі нового наукового напрямку — конституційної конфліктології, яка має на меті вивчення загальних закономірностей виникнення та розвитку конституційних конфліктів.

Ще не так давно саме застосування категорії «конфлікт» в науці конституційного права ставилося під сумнів науковцями. Тільки беззаперечний авторитет видатного вченого академіка Ю. Тодики, що виступив ініціатором вивчення конфліктів у конституційно-правовій площині та фундатором відповідної теорії, забезпечував уважне ставлення до цієї проблематики серед інших вчених. Але, на жаль, й дотепер в юридичних словниках відсутнє тлумачення відповідного терміну. Однак останнім часом відмічається певне поживання у розвитку вказаної теорії: з'являються статті в юридичних виданнях, захищаються дисертації.

Лише 2008 року вийшли друком в різних містах України один посібник та дві монографії з конституційної конфліктології [4]. Також названа тематика є об'єктом досліджень послідовників академіка Ю. Тодики — представників харківської школи права: Ю. Барабаша, Л. Герасіної, О. Тодики. Відомими російськими науковцями, що досліджують питання конституційної конфліктології, є Т. Пряхіна та А. Медушевський. Зробивши вагомий внесок у розвиток нового напрямку в науці конституційного права, названі та інші автори заклали підвалини для дослідження, яке оптимально поєднує теоретичні та практичні характеристики конституційного конфлікту.

Конфліктологія, безумовно, належить до групи соціально-гуманітарних наук і межує з юриспруденцією. Їх поєднують, насамперед, генетично-конфліктна природа юридичних фактів, що складають буттєві проблеми правової науки, та шляхи виявлення та розв'язання суперечностей, які вже одержали статус юридичного конфлікту. Соціальні конфлікти, як правило, характеризуються наявністю певних правових аспектів; багато конфліктних ситуацій виникає і має перебіг у сфері правовідносин, які об'єктивно породжуються юридичними ситуаціями, а потім мають бути вирішені саме юридичними засобами. Саме така мотивація стала приводом для виникнення і становлення нової комплексної наукової дисципліни теоретико-прикладного характеру — юридичної конфліктології, яку автори відносять до

спеціальних конфліктологічних теорій та визначають сутність її предмета як проблеми

конфліктної взаємодії між суб'єктами правовідносин чи проблемами конфлікту у правовій галузі. Такий підхід дозволяє поєднати проблему конфліктів з правовими інститутами, розглянути конфлікт не в абстрактному соціальному просторі, а у реальному зв'язку з існуючими правовідносинами, юридичними механізмами і чинним законодавством. Звідси випливає і практична користь досліджень в юридичній конфліктології — виявити здатність норм права впливати на генезу, розвиток і припинення конфлікту. Специфіка і разом з тим основна задача правової конфліктології полягає у перетворенні конфлікту у формалізований, упорядкований і можливий до вирішення спір про право, у приведенні його до вигляду, який

допускає правовий спосіб вирішення і подолання. Юридична конфліктологія узагальнює і вивчає ті особливості, які характеризують конфлікт головним чином з позицій права. Теоретичне значення такого підходу, на думку А. Дмитрієва, полягає у можливості пов'язування конфліктів з державними інституціями (а право — один із них) і, відповідно, розгляду конфліктів не в абстрактному соціальному просторі, а у реальному зв'язку з діючими правовими інструментами і структурами [5].

Конституційна конфліктологія ще більше звужує цей «простір», окреслюючи межі вивчення конфліктів сферами дії конституційного права. Практична користь такого підходу полягає у встановленні, чи зможуть норми конституційного права впливати на детермінацію, розвиток і вирішення конституційного конфлікту, і якщо зможуть, то як підвищити ефективність цього впливу.

Інструментарний характер конфліктології дозволяє поглибити знання у сфері конституційного права, оскільки при дослідженні конституційно-правових інститутів неодмінно доведеться зіткнутися з конфліктами між ними. Крім того, інструментарні конфліктологічні знання можуть сприяти поліпшенню правового регулювання у сфері конституційно-правових відносин.

З іншого боку, зрозуміло, що предмет конституційної конфліктології має бути чітко окреслений рамками предмету науки конституційного права. Від «гіпертрофованого усвідомлення меж конституційно-правового регулювання та розуміння засобів, за допомогою яких конституційне право здатне регулювати державно-владні відносини», застерігає Ю. Барабаш [6]. Суворо виступаючи проти поширення конфліктологічної матерії на конституційно-правову площину, він є провідним дослідником конфліктів в теорії і практиці конституційного права, а отже визнає їх як конституційно-правовий феномен. Ним використовується саме категорія «конфлікт», а не більш звичні для правових наук «спір», «колізія», «суперечність» тощо. Вважаємо, що неможна з «конфліктологічної матерії» вирвати

лише термін «конфлікт», залишивши в ній всі його сутнісні характеристики. Конституційний конфлікт є соціальним конфліктом із всіма притаманними йому загальними властивостями,

набуваючи лише певної конституційно-правової специфіки. Саме вивченням цієї специфіки займатиметься конституційна конфліктологія, але не нехтуючи загальними рисами та закономірностями соціальних конфліктів, якими «обтяжені» конфлікти конституційні.

За підрахунками І. Ващенко, «у науковому становленні конфліктології використовуються знання про конфлікт, що накопичені одинадцятьма науками» [7]. Це підтверджує думку В. Речицького про те, що «будь-який серйозний політичний феномен корисно вивчати силами відразу декількох наук» [8]. Цим пояснюється існує розмаїття літературних джерел, які складають основу розвитку науки конституційної конфліктології, та ускладнює вирішення питання щодо її місця серед інших наукових концепцій.

Загальна конфліктологія являє собою інтегроване наукове знання і тому має право розглядати конституційну конфліктологію як підсистему своєї галузі — юридичної конфліктології. У той же час і юридична конфліктологія за своїм предметом може претендувати на місце у загальній теорії держави та права, оскільки розкриває деякі закономірності їх розвитку і функціонування. Наведене підкреслює інтегрованість соціальних наук і попереджає від абстрагування, зосередження досліджень різних соціальних інституцій та явищ тільки в рамках однієї науки, незважаючи на досягнення інших наук у даній сфері.

Конституційна конфліктність не може досліджуватися без знань про закономірності розвитку держави і права, що їх вивчає загальна теорія держави і права, без знань про соціальний конфлікт, що їх дає загальна конфліктологія, без здобутків політичної науки, до надбань якої належать знання про функціонування політичної системи та її суб'єктів, без соціології, що збагатить дослідження конституційної конфліктності виробленими в рамках своєї теорії знаннями про суспільство і методи дослідження його інституцій.

Конституційному конфліктові дуже важко набути суто правової форми: це є політико-правовий феномен. І цей факт не перешкоджає вивченню його конституційним правом, якому належить домінуюче місце в структурі політичних досліджень, бо політична наука дає науці конституційного права осмислення сутнісного змісту і форм життя у політичному суспільстві [9]. Конституційне право — це юридична наука, що вивчає політичні явища, та й саме право — феномен політичний. Більше того, політика як така є предметом конституційного права як галузі права і як науки [10]. «Сутність конституційного права неможливо цілком осягнути без звернення до політичних категорій» [11]. Слід зауважити, що світова конституційна думка вже

не перше десятиліття ставить акценти на політологічні і соціологічні аспекти конституційного права [12].

Конституційна конфліктологія є інтегрованим знанням, тому суворе зосередження на конституційно-правовому аспекті дослідження призведе до статичного сприйняття конституційно-конфліктних відносин, яке не дасть адекватного відображення на практиці.

Конституційно-правова наука нарешті має створити умови для перетворення галузі конституційного права з системи норм, що здебільшого лише закріплює статуси суб'єктів конституційної взаємодії, на ефективний регулятор конституційно-правових відносин, і зокрема — відносин протистояння, конфронтації. Втім, треба розуміти, що такий підхід і, тим більше, реалізація його на практиці неодмінно викличуть комплекс складних теоретичних і прикладних проблем. Тому застереження Ю. Барабаша влучні в тому сенсі, що до таких питань, як розширення предмету конституційного права, слід ставитися обережно та з великим ступенем відповідальності — адже право має залишатися саме правом.

Виходячи з того, що «конституційне право є базовою галуззю нормативно-ціннісної орієнтації», вивчення явища конфліктності в його межах позитивно впливатиме на розвиток інших галузей науки, бо у конституційному праві «наявність власної виключної сфери регулювання поєднується з широкою сферою суміжного регулювання спільно з іншими галузями» [13]. Ще С. Алексєєв писав, що «резерви майбутнього розвитку політико-правової думки закладені у використанні досягнень психології, кібернетики, аксіології, теорії управління, інформатики тощо» [14].

Конституційна конфліктологія вивчає явище конституційної конфліктності, сутність конституційного конфлікту як політико-правового явища та процесу, його витoki, причини та рушійні сили, а також динаміку і суб'єктний склад, засоби вирішення та впливу на них, технології запобігання їх виникненню. Ця наукова концепція має забезпечити суттєве зростання значення науки національного конституційного права в цілому шляхом збільшення питомої ваги його участі в аналізі конституційно-правових відносин взагалі та конституційних конфліктів, зокрема, прогнозуванні їх виникнення, пошуку механізмів їх вирішення тощо.

Конституційна конфліктологія розкриває взаємозв'язки норм конституційного права і соціальних інститутів, з одного боку, та вплив соціальних інститутів на конституційно-правове регулювання суспільства — з іншого. Зміцнення конституційних основ правового і соціального порядку завжди залишатиметься актуальним завданням науки конституційного права. А дослідження конституційної конфліктності, її детермінації, розвитку, функцій дозволить виявляти способи та механізми профілактики і вирішення конституційних конфліктів, що, безумовно, ефективно сприятиме укріпленню конституційного правопорядку і забезпеченню конституційної безпеки держави.

Конституційна конфліктність як один з об'єктивних проявів правової дійсності виступає об'єктом конституційної конфліктології як наукової дисципліни. Конституційна конфліктність — це відносно масове, історично мінливе соціальне явище конституційно правової реальності, яке складається із всієї системи конституційних конфліктів, що існують у

відповідній державі у певний проміжок часу. Це не просто безліч конфліктів, що ніяк не пов'язані один з одним, це складна система, в якій основне значення мають характеристики зв'язків між суб'єктами конфліктних правовідносин. В свою чергу, конституційні конфлікти як одиничні елементи конституційної конфліктності, що мають певні закономірності виникнення, динаміки і закінчення, є предметом конституційної конфліктології як науки.

Визначення предмету та об'єкту конституційної конфліктології, її місця в системі науки конституційного права мають зумовити включення її до навчальних програм, підручників з конституційного права. Позитивний досвід щодо цього є на кафедрі конституційного права Одеської національної юридичної академії: в методичному посібнику, підготовленому провідними членами кафедри, вивчення відповідної теми запропоноване після освоєння теми «Конституційні відносини» та перед темою «Правова охорона Конституції» [15].

Вивчення конституційної конфліктності помітно розширює діапазон явищ, що складають предмет конституційного права як науки, і в той же час відіграють значну роль у забезпеченні цілісності конституційно-правової доктрини. «У систематизації науки конституційного права істотна роль відводиться її поняттям, у яких відображається якісна визначеність предмета пізнання і конструюється цілісна теоретична модель конституційно правової дійсності... У функціональному плані поняття відіграють роль логічних утворень, що інтегрують конституційно-правове знання і сприяють його поєднанню у більш складні компоненти науки — теоретичні побудови і підсистеми. Понятійний апарат науки конституційного права служить початковим рівнем систематизації конституційно-правового

знання та її логічною основою» [16]. Отже, зміни у конституційній практиці суттєво сприяють розвитку категорій конституційного права. Деякі з них набувають нового змісту, інші відходять, треті — потрапляють у вжиток. Так, будучи первісно політологічними, соціологічними, психологічними, категорії «конфлікт», «консенсус», «паритет», «протиріччя», «компроміс», «соціальна активність», «соціальний інтерес», «суспільна психологія», «суспільна злагода» тощо, в процесі становлення конституційної конфліктології мають і будуть пристосовуватися до конституційно-правової матерії і логічно опосередковувати явища реальної дійсності, що вивчаються конституційним правом, тим самим категоріально

збагачуючи науку конституційного права. Таке збагачення термінології відбиває загальносвітові тенденції, позитивно впливає на розвиток вітчизняного законодавства, наукову мову, правозастосовну практику. Поступово визріває наукове підґрунтя загального конституційного права, покликаного узагальнити світовий досвід, висвітлити основні моделі устрою держави та суспільства.

Виділення у конституційному праві підсистеми конституційної конфліктології означає новий рівень систематизації науки, що дозволить цілеспрямовано розвивати конституційно-

конфліктологічне знання. За твердженням Н. Богданової, «конституційно-правове знання, отримане в результаті розгортання підсистем науки конституційного права, збагачує цю науку, не порушуючи її цілісності» [17]. Конституційне право відіграє активну роль у визначенні стратегії соціальних і політичних перетворень, і тому слід окрему увагу приділяти соціальним функціям конституційного права щодо врегулювання соціальних суперечностей, у тому числі і передусім — конституційних конфліктів. Притаманна конституційному праву функція соціальної інтеграції та соціального контролю має конструктивне значення для забезпечення єдності суспільства. Це й визначає місце конституційного права у вирішенні соціальних

конфліктів. «Правове регулювання полягає у виявленні протиріч (декларований конфлікт), формулюванні різноманітних інтересів у правових поняттях (і в цьому сенсі може сприяти розвитку конфлікту), кодифікації конфліктів (спрямуванні їх у правове русло) та створенні механізмів їх розв'язання (на рівні посередництва і за допомогою судової влади). Право, таким чином, може як провокувати конфлікт, так і сприяти його розв'язанню» [18].

Конституційна конфліктологія у своєму становленні повинна визначитися з колом задач , які вона покликана вирішувати як наука , що має зумовити напрямки її розвитку . Вбачаємо основною метою конфліктологічного напрямку в науці конституційного права науково -теоретичне обґрунтування сутності, детермінації та динаміки конституційних конфліктів , а також розробку пропозицій щодо здійснення впливу на них для зменшення їх негативних наслідків . Ю . Тодика стверджував , що « законодавство і політико -правова практика мають бути спрямованими на недопущення і усунення можливих державно -правових конфліктів . Є важливою розробка таких юридичних процедур , які допомагали б виявляти конфлікти у державно -правовій сфері і давали б можливість перенести конфлікт в юридичну

сферу з цивілізованою процедурою їх розгляду і вирішення » [19]. Серед основних задач , що мають вирішуватися цією наукою , повинні стати створення системи процесуальних гарантій для розв'язання конфліктів правовими засобами , а також посилення ролі права у здійсненні соціальної інженерії, яка полягає у гармонізації інтересів в умовах конституційного конфлікту . Ще серед здобутків цієї науки має стати розробка алгоритмів конфліктологічної експертизи конституційних актів , що служитиме своєрідним запобіжником розгортання конституційних конфліктів в українському суспільстві, а також вироблення елементарних технологій вирішення конституційних конфліктів , методик їхньої профілактики . Розвиток зазначеного напрямку науки конституційного права є необхідним з

точки зору забезпечення в умовах конституційного динамізму невідставання науки від прикладних політичних рішень , забезпечення гідного наукового супроводження здійснюваних конституційних перетворень .

Беручи до уваги розширення діапазону наукових досліджень у сфері вітчизняного конституційного права , яке відбувається в умовах новітньої української державності, їхній проблемний характер та орієнтацію на вирішення практичних проблем державотворення , можна з упевненістю говорити про конституційну конфліктологію як про вельми перспективну доктринальну концепцію , яка у своєму розвитку неодмінно використовуватиме досягнення сучасної світової конституційної думки , досвід українського державно -суспільного будівництва , а також теоретичні та методологічні здобутки інших наук — політології, соціології, психології, загальної та юридичної конфліктології, теорії держави та права тощо .

ВИКОРИСТАНІ МАТЕРІАЛИ :

1. Шемшученко Ю ., Ющик О. Політика , право , Конституція // Право України . — 2007. —

№ 8. — С. 7.

2. Конституційно -правові засади становлення української державності / В.Я. Тацій ,

Ю .М.Тодика , О.Г. Данильян та ін .; За ред . В.Я. Тація , Ю .М. Тодики . — Х.: Право , 2003.

— С. 114.

3. Шаповал В.М. Перспективи розвитку науки конституційного права в Україні // Право

України . — 1996. — № 9. — С. 49 – 52, 62.

4. Конституційна конфліктологія (конституційні механізми подолання політичних криз)

посібник / Г.М. Волянська , М.В. Оніщук, М.В. Савчин , та ін .: За ред . М.В. Савчина , В.Л. Федоренка . — К.: Ін -т громадян . сусп -ва , 2008. — 188 с.; Барабаш Ю .Г. Державно правові конфлікти в теорії та практиці конституційного права : Монографія . — Х.:

Право , 2008. — 220 с.; Єзеров А. Конституційний конфлікт як феномен та процес в Україні: Монографія . — О.: Юрид . л – ра , 2008. — 240 с.

5. Дмитриев А.В. Конфликтология : Учеб . пособ . — М.: Гардарики , 2003. — С. 37.

6. Барабаш Ю .Г. Державно -правові конфлікти в теорії та практиці конституційного права

Монографія . — Х.: Право , 2008. — С. 13.

7. Ващенко І.В. Загальні проблеми викладання конфліктології // Психологія : 36 . наук .

праць . — 2002. — НПУ ім . М.П. Драгоманова . — Вип . 15. — С. 13.

8. Речицкий В.В. Политическая активность . Конституционные аспекты . — К.: Сфера ,

1999. — С. 5.

9. Современная буржуазная политическая наука : проблемы государства и демократии . —

М.: Наука , 1982. — С. 9.

10. Танненбаум В. Категории « политика » и « власть » в науке конституционного права //

Проблемы конституционного права . — Вып . 1 (2). — Саратов , 1974. — С. 50.

11. Орзих М.Ф., Крусян А.Р. Современный конституционализм в Украине . Введение в

украинское конституционное право : Монография . — К.: Алерта, 2006. — С. 201 – 202.

12. Егоров С.А. Современная наука конституционного права США . — М., 1987. — С. 17.

13. Тихомиров Ю .А. Развитие теории конституционного права // Государство и право . —

1998. — № 7. — С. 7.

14. Алексеев С. XX VII съезд и современная юридическая наука (вопросы общей теории

права) // Правоведение . — 1986. — № 3. — С. 8.

15. Орзих М.Ф., Крусян А.Р. Конституционное право Украины : Пособие . Изд . 3 доп . —

Одесса – Кировоград : « Юр -Информ », 2006. — С. 50, 121 – 123.

16. Богданова Н.А. Целостность и структура науки конституционного права // Российский

юридический журнал . — 2001. — № 2. — С. 12.

17. Там само . — С. 15.

18. Медушевский А.Н. Сравнительное конституционное право и политические институты

Курс лекций . — М.: ГУ ВШЭ , 2002. — С. 31.

19. Тодыка Ю .Н. Конституционное право Украины : отрасль права , наука , учебная

дисциплина : Учеб . пособ . — Х.: Фолио : Райдер , — 1998. — С. 211 – 212.

Файли матеріалу

[Оригінальний файл автора](#)